

САМОЗАХИСТ В ДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАННЯХ: СПОСОБИ, ВИДИ, ОЗНАКИ

SELF-DEFENSE IN CONTRACTUAL OBLIGATIONS: REMEDIES, TYPES, AND CHARACTERISTICS

Деледівка С.Г., д.філос. в гал. права,
докторант

Приватний вищий навчальний заклад «Європейський університет»
orcid.org/0009-0009-6597-1856

Договірне право є найбільшою підгалуззю цивільного права, якій присвячено більшість відповідних наукових досліджень. Однак способам захисту прав в договірних відносинах була приділена недостатня увага. Зазначене ще в більшій мірі стосується і способів самозахисту прав сторін договору.

Сам самозахист в цивільних відносинах, маючи під собою конституційне підґрунтя, вперше був врегульований в цивільному законі лише з прийняттям в 2004 році Цивільного кодексу України, тому підстави застосування відповідних захисних механізмів, умови, межі і наслідки застосування самозахисту є недостатньо розробленими в науці цивільного права.

Якщо самозахист в позадоговірних зобов'язаннях, в тому числі при здійсненні необхідної оборони і крайньої необхідності є доволі вивченим соціальним явищем, в тому числі в частині цивільно-правових наслідків відповідних кримінально-караних діянь, то самозахист в договірних зобов'язаннях потребує додаткових теоретичних досліджень.

В статті на підставі аналізу наукових джерел визначаються умови застосування та формулюється визначення самозахисту прав в договірних зобов'язаннях, пропонується відкритий перелік способів самозахисту, який притаманний і застосовний саме в рамках договірних відносин. Особлива увага приділена такому способу самозахисту як одностороння зміна та відмова від договору.

Робиться висновок, що вищевказаному способу самозахисту притаманні наступні ознаки: односторонньо-зобов'язуючий характер правочину, письмова форма, вчинення уповноваженою особою, наявність передбачених фактичних підстав для прийняття, необхідність доведення до іншої сторони договору. Додатково констатується, що такі ознаки притаманні і іншим способам самозахисту прав в договірних зобов'язаннях, які мають своїм наслідком вплив на баланс прав і обов'язків сторін договору або на динаміку відповідних договірних зобов'язань.

Ключові слова: договір, способи самозахисту прав в договірних зобов'язаннях, види і класифікація способів самозахисту прав.

Contract law is the largest sub-branch of civil law and has been the subject of extensive academic research. However, the remedies available for the protection of rights within contractual relations have received insufficient attention. This is even more true for the self-defense mechanisms available to the parties of a contract.

Although self-defense in civil relations has a constitutional foundation, it was only first regulated in civil legislation with the adoption of the Civil Code of Ukraine in 2004. As such, the grounds for applying protective mechanisms, the conditions, limits, and consequences of self-defense are still underdeveloped in civil law scholarship.

While self-defense in non-contractual obligations – including in cases of necessary defense and extreme necessity – has been more thoroughly studied, particularly in terms of the civil consequences of criminal acts, the concept of self-defense in contractual obligations requires further theoretical exploration.

Based on the analysis of legal scholarship, the article defines the conditions for the application of self-defense in contractual obligations and formulates a definition of this legal phenomenon. It also proposes an open list of self-defense remedies specifically relevant and applicable to contractual relations. Special attention is given to such a remedy as unilateral modification or termination of a contract.

The article concludes that this form of self-defense possesses the following features: the unilateral binding nature of the legal act, its written form, execution by an authorized party, the presence of specific factual grounds, and the requirement to notify the other party. Additionally, it is noted that these features are characteristic of other forms of self-defense in contractual obligations, particularly those that affect the balance of rights and duties between the parties or influence the dynamics of the respective contractual obligations.

Key words: contract, remedies of self-defense in contractual obligations, types and classification of self-defense remedies.

Постановка проблеми. Способам захисту цивільних прав в науковій літературі приділена значна увага, однак самозахист прав був досліджений переважно в позадоговірних правовідносинах, зокрема при застосуванні заходів необхідної оборони та крайньої необхідності. Стосовно самозахисту в договірних зобов'язаннях можна виділити дисертаційне дослідження А.О. Покровської «Самозахист у договірних відносинах», де автор на підставі аналізу відповідного теоретичного матеріалу сформулювала ряд обґрунтованих висновків, які потребують подальшого обговорення в науці цивільного права.

Дисертаційне дослідження Ю.В. Мартинюка «Захист суб'єктивних цивільних прав у договірних зобов'язаннях» також в певній частині має своїм предметом також здійснення самозахисту в договірних зобов'язаннях. Проблемі самозахисту також приділялась увага в роботах Д.В. Горбась, І.О. Дзери, О.О. Кота, Г.О. Уразової, Є.О. Харитонова, О.І. Чепис, В.Л. Яроцького та інших науковців.

Всі ці наукові доробки потребують додаткового обговорення в тому числі і тому, що комплексних досліджень способів самозахисту в договірних відносинах наразі недостатньо, що перш за все негативно впливає на практику правозастосування.

Тому **метою** даної статті є встановлення умов застосування, формулювання визначення самозахисту прав в договірних зобов'язаннях та їх відкритого переліку, виокремлення специфічних юридичних ознак тих способів самозахисту, які мають своїм наслідком вплив на баланс прав і обов'язків сторін договору або на динаміку відповідних договірних зобов'язань, а також формулювання відповідних висновків, які можуть бути враховані в практиці правозастосування.

Виклад основного матеріалу. Специфіка захисту договірних прав, вибір того чи іншого способу захисту, взаємозв'язок цих способів захисту із засобами захисту прав залежить передовсім від форм такого захисту.

Поняття форми захисту цивільних прав, їх види є установлені в науці цивільного права. Так О.О. Кот у своєму дисертаційному дослідженні розглядає форми захисту в залежності від суб'єкта, який здійснює захист права, поділяючи їх на юрисдикційні форми, які в свою чергу поділяються на судову та альтернативну (адміністративну та нотаріальну) та самозахист цивільних прав [5, ст. 14].

Є.О. Харитонов зазначає, що з урахуванням положень цивільного законодавства можна виділити такі види захисту цивільних прав: судовий захист; позасудовий захист (що здійснюється державними органами та органами місцевого самоврядування, а також спеціально визначеними особами, зокрема нотаріусами); самозахист прав за допомогою дій, що здійснюються потерпілою особою [14, ст. 106]. За позицією І.О. Дзери, можливі дві форми захисту прав – самостійними діями суб'єкта та шляхом звернення до уповноважених державних органів [6, ст. 83].

Ю.В. Мартинюк, досліджуючи саме договірні способи захисту прав, виділяє способи захисту, які реалізуються виключно в юрисдикційній формі, альтернативно, як в юрисдикційній так і самостійно уповноваженим суб'єктом, ті, які здійснюються виключно в неюрисдикційній формі (засоби оперативного впливу) [9, ст. 117].

Отже, є всі підстави визначити такі форми захисту цивільних прав, які в повному обсязі притаманні і договірним відносинам – юрисдикційна форма захисту і самозахист прав. В залежності від застосування тієї чи іншої форми буде залежати і специфіка такого захисту, і вибір способів захисту, і інші елементи відповідних захисних дій. В цій роботі увага буде приділена власне самозахисту прав сторін цивільно-правового договору.

Як цілком слушно зазначає В.Л. Яроцький, здійснення права на самозахист забезпечує оперативний, дієвий, економічний захист, сприяє зростанню соціальної активності і правосвідомості учасників цивільних відносин, укріпленню законності та правопорядку [18, ст. 470]. Такого ж погляду дотримується і О.І. Чепис, відзначаючи очевидність переваг самозахисту перед усіма іншими формами захисту: оперативність та ефективність, забезпечена особистою зацікавленістю уповноваженої особи [17, ст. 212]. Здійснення оперативного, дієвого та економічного захисту в договірних зобов'язаннях є запорукою належної реалізації прав його учасників, стабільності та гарантованості всього цивільного обороту. Більше того, нехтування вищевказаними властивостями в багатьох випадках може призводити до втрати доцільності у захисті порушених прав, особливо при здійсненні підприємницької діяльності.

Така форма захисту цивільних прав як самозахист має свою основу в нормах Конституції України, в якій в ст. 55 зазначено, що кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань [4]. Деталізація цієї конституційної основи самозахисту прав, його визначення, умови та межі в рамках приватно-правових правовідносин визначені цивільним законодавством. Так, згідно із ст. 19 Цивільного кодексу України [16], самозахистом є застосування особою засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства. Способи самозахисту мають відповідати змісту права, що порушене, характеру дій, якими воно порушене, а також наслідкам, що спричинені цим порушенням. Способи самозахисту можуть обиратися самою особою чи встановлюватися договором або актами цивільного законодавства.

Для формулювання визначення поняття самозахисту в договірних відносинах необхідно дослідити його ознаки, або як вони визначаються деякими дослідниками, умови його застосування. Так, Є.О. Харитонов визначає такі умови для застосування самозахисту, які в тій чи іншій мірі притаманні і договірним відносинам: 1) порушення

цивільного права або реальна загроза його порушення; 2) відсутність у законі заборони застосування обраного способу самозахисту; 3) не суперечність моральним засадам суспільства; 4) відповідність поведінки уповноваженої особи змісту порушеного права; 5) спрямованість на протидію правопорушенню [15, ст. 6].

Ю.В. Мартинюк виділяє наступні ознаки самозахисту у договірних зобов'язаннях: 1) підставами є порушення права або загроза його порушення; 2) суб'єктом самозахисту є особа, права якої порушуються або інша особа; 3) його змістом є протидія неправомірному посягання на суб'єктивне право; 4) спосіб самозахисту повинен корелювати з правом, яке порушується; 5) вибір способу самозахисту може залежати як від зумовленості його змістом договору або закону, так і залежати від власної волі особи [8, ст. 210].

Подібні умови або ознаки застосування самозахисту підтримуються і іншими авторами, розходження в поглядах стосуються переважно самозахисту в договірних чи позадоговірних відносинах, де до останніх переважно належать умови, підстави і наслідки застосування заходів необхідної оборони та крайньої необхідності, які договірним зобов'язанням не притаманні. Що стосується самозахисту в договірних відносинах, то всі вищевказані ознаки притаманні саме цьому сегменту цивільно-правових зобов'язань, де особливо визначальними серед них є відповідність застосованих способів змісту порушеного права та відсутність у законі заборони застосування обраного способу самозахисту. З урахуванням наведених ознак або умов здійснення самозахисту є можливість сформулювати його визначення, попередньо здійснивши аналіз таких визначень в науковій літературі.

Ю.В. Мартинюк, називаючи самозахист в договірних відносинах заходами оперативного впливу, визначає останні як передбачені у договорі чи законі спеціальні різновиди самозахисту цивільних прав в договірних зобов'язаннях, що є односторонніми діями юридичного характеру, вчинюваними учасниками договірних правовідносин самостійно з метою припинення або попередження повторення порушень договірних зобов'язань [8, ст. 208].

А.О. Покровська під самозахистом у договірних відносинах пропонує розуміти неюрисдикційну форму захисту прав, що полягає у застосуванні уповноваженою особою (кредитором) дій юридичного та фактичного характеру – способів захисту прав та законних інтересів, передбачених договором або законом, які застосовуються кредитором самостійно, незалежно від можливості звернення до компетентних органів за захистом своїх прав [11, ст. 58].

В.Л. Яроцький визначає самозахист як застосування особою засобів протидії, які не заборонені законом, не суперечать моральним засадам суспільства, відповідають змісту права, що порушене, характеру дій, якими воно порушене, а також наслідкам, що спричинені цим порушенням [18, ст. 467].

Додатково слід зазначити, що і Ю.В. Мартинюк, і А.О. Покровська в цитованих роботах відзначають, що способи самозахисту в договірних відносинах повинні обов'язково передбачатися договором або законом, причому А.О. Покровська обґрунтовує свою думку тим, що саме ця вимога сприяє правовій визначеності між сторонами, унеможливує зловживання правами та є прийнятною в сучасних реаліях договірних відносин [11, ст. 183]. Жодним чином не применшуючи значення наведених аргументів варто відзначити, що така позиція разом із визначенням самозахисту через заходи оперативного впливу мала своїм підґрунтям норми Господарського кодексу, який наразі втратив чинність.

Дійсно, ст.ст. 235, 236 ГК України визначали оперативно-господарські санкції як заходи оперативного впливу на правопорушника з метою припинення або попе-

редження повторення порушень зобов'язання, що виконуються самими сторонами зобов'язання в односторонньому порядку, встановлюючи їх відкритий перелік. Це зокрема були такі заходи, як одностороння відмова від виконання свого зобов'язання, відмова від прийняття подальшого виконання та інші заходи із спеціальним зазначенням, що сторони можуть передбачити у договорі також інші оперативного-господарські санкції [3].

Тобто для суб'єктів господарювання можливість використання та застосування тих чи інших способів самозахисту або за термінологією ГК України оперативного-господарських санкцій чи заходів оперативного впливу обмежувалось тими, які передбачені виключно законом або укладеним договором. Після втрати чинності ГК України і сама термінологія, в тому числі визначення самозахисту цивільних прав, і джерела застосування заходів самозахисту мають бути приведені у відповідність до чинного законодавчого регулювання.

Забігаючи наперед, але не аналізуючи тут конкретні способи самозахисту прав варто зазначити, що в період дії ГК України Верховний Суд не пов'язував обов'язковість застосування способів самозахисту з виключним їх передбаченням в законі або договорі. Ця зокрема було продемонстровано в постанові КГС ВС від 29 березня 2018 року у справі № 915/214/17, пов'язаній із таким способом забезпечення виконання зобов'язання, який одночасно є і способом самозахисту, як притримання майна. Зокрема судовою колегією було зазначено, що положення параграфу 7 глави 49 ЦК України, які регулюють такий спосіб забезпечення виконання зобов'язань як притримання, не передбачають обов'язку для кредитора та божника укладати у письмовій формі правочин про притримання майна [12].

Згідно ст. 19 ЦК України способи самозахисту можуть мати місце, якщо вони не заборонені законом, не суперечать моральним засадам суспільства, відповідають змісту права, що порушене, характеру дій, якими воно порушене, а також наслідкам, що спричинені цим порушенням. Причому в ч. 2 ст. 19 ЦК України спеціально передбачено, що способи самозахисту *можуть обиратися самою особою* чи встановлюватися договором або актами цивільного законодавства. Отже, вимога встановлення способів самозахисту виключно через їх визначення в договорі або законі є такою, що не відповідає вимогам чинного наразі законодавства, а відповідні способи можуть визначатися самою уповноваженою особою. Однак такі способи не повинні суперечити закону та моральним засадам суспільства, відповідати порушеному праву та характеру порушення, а також спричиненим порушенням наслідків.

З урахуванням втрати чинності ГК України визначення самозахисту також потребує уточнення в частині застосування терміну заходи оперативного впливу шляхом його можливої корекції, оскільки наразі для такої термінології відсутнє законодавче підґрунтя. Втім в цілях класифікації способів самозахисту прав така термінологія може бути цілком прийнятною. Також потребує додаткового аналізу питання класифікації дій в самозахисті, які багатьма науковцями визначаються як фактичні та юридичні дії, як тільки юридичні, або тільки як фактичні. Не вбачаючи за доцільне наводити відповідні наукові погляди, варто процитувати слушну думку Є.О. Харитонова, який зазначає, що виглядає некоректною дискусія щодо юридичних чи фактичних дій при здійсненні самозахисту, оскільки кожна дія, що тягне виникнення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків є «юридичною», хоча той, хто її вчинив може мати чи не мати мети створити певні юридичні наслідки, тобто відповідні дії можуть бути кваліфіковані як юридичні акти та юридичні вчинки [15, ст. 7]. Поділяючи цілком і повністю цю думку все ж таки варто зазначити, що визначення самозахисту в договірних зобов'язаннях варто формулювати саме через фактичні

та юридичні дії саме в залежності від мети і спрямованості дій уповноваженого суб'єкта.

З урахуванням вказаних ознак та умов застосування самозахисту, а також його визначень у інших науковців можна сформулювати наступне визначення самозахисту цивільних прав в договірних правовідносинах: застосування особою засобів протидії, які є односторонніми діями юридичного або фактичного характеру, що застосовуються самостійно без звернення до юрисдикційних органів з метою оперативного та економного захисту порушених прав, які не заборонені законом, не суперечать моральним засадам суспільства, відповідають змісту права, що порушене, характеру дій, якими воно порушене, а також наслідкам, що спричинені цим порушенням.

Наведене визначення самозахисту корелює з усталеним в юридичній науці і судовій практиці визначенням належного судового способу захисту прав – прямо передбачений законом або договором, відповідає суті права, стосується цього права та відповідає порушенню такого права та його наслідкам. Така кореляція або схожість свідчить про однакову юридичну природу юрисдикційних способів захисту прав і способів самозахисту. Разом з тим методологічно важливою є відмінність у таких способах захисту, а саме стосовно джерел їх встановлення. Якщо для судово-юрисдикційної форми є переважним *визначення* належного способу захисту права в договорі або законі, для способів самозахисту визначальним є *несуперечність* закону та моральним засадам суспільства. Така відмінність є також типовим проявом диспозитивних засад цивільного права.

Є цілком справедливою думка А.О. Покровської в дисертації, яка власне присвячена самозахисту у договірних відносинах, що чинне цивільне законодавство не містить щонайменше орієнтованого переліку способів самозахисту прав [11, ст. 185]. До цього слід додати, що не визначає такого переліку і юридична наука, що стосується також і способів самозахисту в договірних зобов'язаннях. Серед наукових джерел, які можна використати для виокремлення способів захисту в договірних правовідносинах, можна виділити роботу Д.В. Горбась, що надає класифікацію можливих способів самозахисту цивільного права, які в певній мірі можна віднести до договірних, зокрема: 1) вчинення уповноваженою особою дозволених законом дій фактичного характеру; 2) виконання порушеного зобов'язання за рахунок боржника; 3) забезпечення зустрічного виконання, в тому числі зупинення виконання зустрічного обов'язку; 4) відмова вчинити певні дії, в тому числі щодо відмови від прийняття зобов'язання або відмови від договору [1, ст. 220].

Перший спосіб має доволі абстрактні характеристики, а три наступних цілком і повністю можна віднести саме до договірних способів самозахисту прав. Л.В. Мамчур, також наводить перелік способів самозахисту, в якому додатково до попереднього автора можна виділити такі притаманні договірному самозахисту способи: призначення додаткового строку або доручення виконання третій особі, безоплатне усунення недоліків або зменшення суми, що належить до виплати [7, ст. 16].

А.О. Покровська, не формулюючи переліку способів самозахисту в договірних зобов'язаннях, наводить класифікацію таких способів, частина класифікаційних видів з яких може бути використана для визначення самих договірних способів самозахисту, зокрема: 1) заходи оперативного впливу, види забезпечення виконання зобов'язань та міри цивільно-правової відповідальності; 2) поіменовані і непоіменовані способи самозахисту; 3) правоприпиняючі, правозмінні і компенсаційно-штрафні способи самозахисту [11, ст. 105].

Щодо класифікації способів самозахисту шляхом їх поділу на заходи оперативного впливу, види забезпечення виконання зобов'язань та міри цивільно-правової

відповідальності можна зазначити наступне. За нашим переконанням, міри цивільно-правової відповідальності характерні передовсім для юрисдикційної форми захисту і не притаманні власне самозахисту. Заходи оперативного впливу визначались способами самозахисту в період чинності ГК України, однак з точки зору класифікаційних ознак можуть використовуватися і наразі.

До такого виду класифікації, як заходи оперативного впливу в договірних зобов'язаннях можна віднести наступні способи самозахисту: виконання порушеного зобов'язання за рахунок боржника; зупинення виконання зустрічного зобов'язку; відмова вчинити певні дії, в тому числі відмова від прийняття зобов'язання; призначення додаткового строку виконання; доручення виконання третій особі; безоплатне усунення недоліків або зменшення суми, що належить до виплати; одностороння зміна або відмова від договору.

Стосовно видів забезпечення виконання зобов'язань, то безумовно всі речові способи забезпечення виконання, а саме застава, іпотека, притримання, довірча власність містять доволі потужний інструментарій способів захисту, які очевидно відносяться до самозахисту. Ця і процедура досудового врегулювання при забезпеченні зобов'язань заставою і іпотекою в частині можливості кредитора продати предмет забезпечення від власного імені будь-якій третій особі або оформити його у свою власність. Аналогічні правові можливості містить і інститут довірчої власності. Це і перелік юридично значимих односторонніх дій уповноваженої особи при застосуванні притримання майна.

Що стосується зобов'язально-правових видів забезпечення виконання зобов'язань, то до способів самозахисту можна віднести провочності, надані бенефіціару при застосуванні гарантії, яка надає можливість отримання виконання від банку-гаранта без звернення до юрисдикційного органу. Інші зобов'язально-правові види забезпечення, а саме неустойка, порука і завдаток для захисту прав уповноваженої особи потребують юрисдикційної форми захисту прав.

Отже в частині забезпечувальних заходів можна виділити такі способи самозахисту в договірних зобов'язаннях: право самостійного продажу або оформлення у власність предмета забезпечення виконання зобов'язань, фактичні дії щодо притримання майна та отримання виконання від банку-гаранта. Всі ці дії здійснюються уповноваженою особою в односторонньому порядку без звернення до юрисдикційного органу.

Такий вид класифікації як поділ способів самозахисту на поіменовані і непоіменовані є з одного боку доволі умовним, а з іншого методологічно важливим, принаймні з точки зору договірної практики. Щодо умовності слід зазначити, що чинне цивільне законодавство прямо не встановлює ні закритого, ні відкритого списку саме поіменованих способів захисту прав. Однак в ряді інститутів договірних прав існують правові норми, які прямо передбачають застосування тих чи інших способів самозахисту прав.

Це, зокрема право покупця в односторонньому порядку відмовитися від договору купівлі-продажу у разі відмови продавця передати проданий товар (ч. 1 ст. 665 ЦК України), право покупця відмовитися від переданого товару та його оплати при передачі меншої кількості товару (ч. 1 ст. 670 ЦК України), а також інші доволі численні односторонні інструменти впливу на протилежну сторону у відносинах купівлі-продажу, права наймача відремонтувати річ, зарахувавши вартість ремонту в рахунок плати за найм речі у випадку, якщо наймодавець не провів капітального ремонту речі (ч. 3 ст. 776 ЦК України), права підприємця не розпочинати роботу, а розпочати роботу зупинити, якщо замовник не надав матеріалу, устаткування або річ, що підлягає переробці (ст. 851 ЦК України) та багато

інших способів самозахисту, передбачені тими чи іншими договірними інститутами.

В цьому аспекті такі способи самозахисту дійсно можна вважати поіменованими. Стосовно таких способів закон передбачає умови, межі і наслідки їх застосування, тому правозастосовна практика має певні орієнтири для юридичної оцінки відповідних обставин. Зовсім інша ситуація буде мати місце стосовно непоіменованих способів самозахисту, джерелом яких є виключно умови укладеного між сторонами договору. В цьому випадку саме від сторін залежить формулювання відповідних умов, меж і наслідків застосування таких способів самозахисту прав для їх належної і правильної оцінки як правозастосовним органом, так і іншою стороною договору. Власне від правильного і повного формулювання відповідних договірних умов залежить можливість їх застосування на практиці. Іншим механізмом юридичної оцінки таких непоіменованих способів самозахисту прав може бути аналогія закону, тобто застосування норм схожих договірних інститутів, які мають безпосереднє врегулювання в цивільному законі.

Стосовно такого виду класифікації як поділ способів самозахисту на правоприпиняючі, правозмінні і компенсаційно-штрафні способи самозахисту можна зазначити, що останній підвид класифікації, а саме компенсаційно-штрафні способи притаманні виключно юрисдикційній формі захисту прав, а не самозахисту. Однак правоприпиняючі, правозмінні способи самозахисту потребують посиленої уваги з точки зору їх впливу на динаміку договірних правовідносин. Особливо це стосується таких способів самозахисту як одностороння зміна або відмова від договору, юридична характеристика яких дозволить більш глибоко зрозуміти характерні ознаки та властивості інших способів самозахисту прав в договірних зобов'язаннях.

Частина перша ст. 651 ЦК України містить норму, яка не допускає подвійних тлумачень, а саме зміна або розірвання договору допускається лише за згодою сторін, якщо інше не встановлено договором або законом [16]. Є очевидним висновок, що такий спосіб самозахисту як одностороння зміна або відмова від договору можливі виключно у випадку, якщо таке право надане стороні законом або відповідним договором. При відсутності такої умови захист прав відповідним способом може мати місце виключно в юрисдикційному порядку.

За позицією Т.В. Боднар можна стверджувати, що шляхом зміни умов договору сторони за взаємною згодою, без звернення до судових органів обирають і формують оптимальні на їх думку правила поведінки, забезпечуючи тим самим самозахист цивільного права від його порушення. Об'єднуючими ознаками односторонньої відмови від зобов'язання і від договору є: така одностороння відмова є правовим наслідком порушення договірних зобов'язань; внаслідок односторонньої відмови відповідно змінюються або припиняються договірні зобов'язання; зміна або припинення договірних зобов'язань у цьому випадку є встановленим законом способом самозахисту порушеного цивільного права [2, ст. 117].

Цілком і повністю поділяючи висновки авторитетної вченої щодо ознак односторонньої відмови від зобов'язання, все ж таки варто зазначити, що одностороння відмова може бути не тільки наслідком порушення зобов'язання, а і інших випадків, не пов'язаних безпосередньо з порушенням. Такий наслідок може мати місце за наявності інших, передбачених договором або законом обставин, хоча порушення зобов'язання в даному випадку є загальним правилом.

В науковій літературі існує декілька думок щодо правової природи такої односторонньої зміни або відмови від договору, яка кваліфікувалась як правочин, розпорядчий акт, юридична дія, заява, одностороннє волевиявлення тощо. Найбільш оптимальною і такою, що відпо-

відає правовій природі відповідного феномену є позиція Г.О. Уразової, що визначає таку односторонню відмову як односторонньо-зобов'язуючий правочин, для вчинення якого особа повинна мати особливу правомочність, який обов'язково має бути доведений до іншої сторони договору, оскільки такий правочин має вплив на правову сферу такої іншої сторони [10, ст. 71].

Як односторонній правочин, що повинен мати відповідну форму і бути доведений до іншої сторони визначає односторонню відмову від договору і Верховний Суд. Так, в постанові КЦС ВС від 8 вересня 2021 року у справі № 727/898/19 було зазначено, що односторонню відмову від договору в тих випадках, коли вона допускається законом або договором, слід кваліфікувати як односторонній правочин, оскільки вона є волевиявленням особи, спеціально спрямованим на припинення цивільних прав та обов'язків. Відмова від договору найму за своєю суттю є одностороннім правочином і, з огляду на підстави такої відмови, є способом захисту порушених прав наймодавця, а тому не вимагає згоди другої сторони. За змістом статті 782 ЦК України, а також виходячи з положень статей 205, 654 ЦК України, відмова від договору має вчинятися наймодавцем письмово. Відмова від договору вважається такою, що відбулася, якщо наймодавець направив наймачу відповідну заяву (лист, повідомлення), надавши суду докази такого направлення та отримання її наймачем [13].

Отже, одностороння відмова від договору, як і його зміна характеризується наступними ознаками: односторонньо-зобов'язуючий правочин; повинен мати письмову форму; повинен вчинятися уповноваженою особою; для прийняття повинні бути наявними передбачені фактичні підстави; має бути доведений до іншої сторони договору. В аспекті правової природи і ознак способів самозахисту прав в договірних зобов'язаннях слід зазначити, що більшість таких способів, які мають своїм наслідком вплив на баланс прав і обов'язків сторін договору, на динаміку відповідних договірних зобов'язань, мають аналогічні до відмови від договору (зміни договору) ознаки.

Такі ознаки очевидно притаманні таким способам самозахисту як: зупинення виконання зустрічного обов'язку; відмова від прийняття виконання за зобов'язанням; призначення додаткового строку виконання; зменшення суми, що належить до виплати; право самостійного продажу або оформлення у власність предмета забезпечення виконання зобов'язань; притримання майна; отримання виконання від банку-гаранта.

Справді, застосування такого способу самозахисту як, наприклад, відмова від прийняття виконання за зобов'язанням є типовим одностороннім правочином, для прийняття якого необхідні відповідні підстави, перш за все порушення зобов'язання контрагентом, приймається він повинен уповноваженою особою сторони договору, зокрема директором або іншим представником, про наявність такого правочину має бути повідомлена інша договірна сторона. Відсутність зазначених елементів реалізації таких способів самозахисту може призвести до відсутності наслідків їх застосування або до безпідставних порушень прав іншої сторони.

Порушення процедури при зверненні стягнення на предмет забезпечення, зокрема відсутність відповідного рішення, поданого державному реєстратору, неналежне повідомлення боржника або іншої зацікавленої особи буде мати наслідком відмову в здійсненні заходів позасудового звернення стягнення на предмет іпотеки або застави, чи до скасування наслідків відповідних дій. Неналежне повідомлення іншої сторони при здійсненні притримання майна має наслідком неможливість застосування такого способу самозахисту та може потягти за собою обов'язок щодо відшкодування збитків.

Підсумовуючи вищевикладене, можна зробити ряд висновків.

Формами захисту цивільних прав в договірних відносинах є юрисдикційна форма захисту і самозахист прав. Здійснення права на самозахист зумовлює оперативний, дієвий, економний захист, що забезпечений особистою зацікавленістю уповноваженої особи. В аспекті захисту договірних прав оперативність самозахисту є важливим елементом забезпечення стабільності цивільного обороту, перш за все в сфері підприємницької діяльності.

Умовами або ознаками самозахисту прав в договірних відносинах є: 1) порушення цивільного права або реальна загроза його порушення; 2) відсутність у законі заборони застосування обраного способу самозахисту; 3) не суперечність моральним засадам суспільства; 4) відповідність змісту права, що порушене, характеру дій, якими воно порушене, а також наслідкам, що спричинені цим порушенням; 5) спрямованість на протидію правопорушенню.

Самозахист цивільних прав в договірних правовідносинах можна визначити як застосування особою засобів протидії, які є односторонніми діями юридичного або фактичного характеру, що застосовуються самостійно без звернення до юрисдикційних органів з метою оперативного та економного захисту порушених прав, які не заборонені законом, не суперечать моральним засадам суспільства, відповідають змісту права, що порушене, характеру дій, якими воно порушене, а також наслідкам, що спричинені цим порушенням.

Методологічно важливою є відмінність між юрисдикційними способами захисту прав і способами самозахисту. Якщо для судово-юрисдикційної форми є переважним визначення належного способу захисту права в договорі або законі, для способів самозахисту характерним є *несуперечність* закону та моральним засадам суспільства. Така відмінність є також типовим проявом диспозитивних засад цивільного права.

До заходів оперативного впливу можна віднести наступні способи самозахисту в договірних відносинах: виконання порушеного зобов'язання за рахунок боржника; зупинення виконання зустрічного обов'язку; відмова вчинити певні дії, в тому числі відмова від прийняття зобов'язання; призначення додаткового строку виконання; доручення виконання третій особі; безоплатне усунення недоліків або зменшення суми, що належить до виплати; одностороння зміна або відмова від договору. До забезпечувальних заходів можна віднести такі способи самозахисту в договірних зобов'язаннях: право самостійного продажу або оформлення у власність предмета забезпечення виконання зобов'язань, фактичні дії щодо притримання майна та отримання виконання від банку-гаранта.

Цивільний закон не передбачає переліку способів самозахисту прав в договірних відносинах, однак норми відповідних договірних інститутів передбачають застосування тих або інших способів самозахисту, які можна класифікувати як поіменовані. Непоіменовані способи самозахисту в договірних зобов'язаннях прямо не передбачені законом, тому для можливості їх застосування відповідні умови, межі і наслідки їх реалізації мають чітко і повно передбачатись в укладеному сторонами договорі. Іншим механізмом юридичної оцінки таких непоіменованих способів самозахисту прав може бути аналогія закону, тобто застосування норм схожих договірних інститутів, які мають безпосереднє врегулювання в цивільному законі.

Одностороння зміна або відмова від зобов'язання є способами самозахисту, які мають найбільший вплив на динаміку відповідних договірних зобов'язань і застосовуються виключно у випадку, якщо таке право надане стороні відповідним договором або нормами закону. Одностороння зміна або відмова від договірного зобов'язання є односторонньо-зобов'язуючим правочином, для вчинення якого особа повинна мати особливу правомочність, цей правочин повинен мати письмову форму і обов'язково має бути доведений до іншої сторони договору, оскільки

такий правочин має вплив на правову сферу такої іншої сторони.

Такі ознаки як односторонньо-зобов'язуючий характер правочину, його письмова форма, вчинення уповноваженою особою, наявність передбачених фактичних підстав для

прийняття, необхідність доведення до іншої сторони договору притаманні більшості способів самозахисту в договірних правовідносинах, зокрема тим, які мають своїм наслідком вплив на баланс прав і обов'язків сторін договору або на динаміку відповідних договірних зобов'язань.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цивільне право України. Загальна частина: підручник/ І.А. Бірюков та ін. Київ: Алерта, 2014. 521 с.
2. Боднар Т.В. Деякі проблеми захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях. *Університетські наукові записки*. 2007. № 2. С. 113-118.
3. Господарський кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 року № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#n1608> (дата звернення: 30.09.2025)
4. Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 30.09.2025)
5. Кот О. О. Проблеми здійснення та захисту суб'єктивних цивільних прав: автореф. дис. д-ра юрид. наук, спец.: 12.00.03. Київ, 2017. 37 с.
6. Договірне право України. Загальна частина: навч. посіб./ за ред. О.В. Дзери. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 683 с.
7. Мамчур Л. В. Правове регулювання реклами (цивілістичний аспект): автореф. дис. канд. юрид. наук спец.: 12.00.03. Львів, 2006. 20 с.
8. Мартинюк Ю.В. Захист суб'єктивних цивільних прав у договірних зобов'язаннях: дис. докт. філ. спец.: 12.00.03. Тернопіль, 2023. 264 с.
9. Мартинюк Ю.В. Способи самозахисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях. *Нове українське право*. 2022. № 1. С. 208-214.
10. Односторонні правочини: монографія / І.В. Спасибо-Фатеева та ін. Харків: ЕКУС, 2024. 480с.
11. Покровська А.О. Самозахист у договірних відносинах: дис. докт. філ. спец. 081 «Право». 2023. 214с.
12. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 29 березня 2018 року, справа № 915/214/17 - URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/73160799> (дата звернення: 30.09.2025).
13. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 8 вересня 2021 року, справа № 727/898/19 - URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99522004> (дата звернення: 03.10.2025).
14. Харитонов Є.О., Голубева Н.Ю. Зобов'язальне право України: підруч./ К.: Істина, 821 с.
15. Харитонов Є.О., Харитонova О.І. Проблеми самозахисту приватних прав в умовах війни. *Часопис цивілістики*. № 51. С. 5-14.
16. Цивільний кодекс України : Закон України від 13 березня 2003 року № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 30.09.2025).
17. Чепис О.І. До питання самозахисту цивільних прав та законних інтересів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Випуск 35. Частина II. Том 1. С. 208-212.
18. Яроцький В. Л. Характеристика самозахисту речових прав як різновиду правомірних дій. *Форум права*. 2013. № 4. С. 466–473.

Дата першого надходження рукопису до видання: 24.10.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 14.11.2025
 Дата публікації: 28.11.2025